

Prostřeno, czyli nakryto do stołu. **O programach kulinarnych w czeskich mediach**

Keywords: Czech media, culinary program, moderator, theory of communication, dialogue

Słowa kluczowe: czeskie media, programy kulinarne, moderator, teoria komunikacji, dialog

Abstract

Communication in the television is a ritual feasting and has an effect on our culinary experience when it happens during the common meals. The Czech media generally thank to culinary programs fulfill the listed assumptions and activates the viewer. The culinary programs not only give a ready-to-cook recipes but also make use of receiver's experience and call for active participation. The main purpose of this text is to show the way of communication in these programs and the language used by moderators.

Komunikacja w programie telewizyjnym jest odrębnym rytuałem, odbywa się w czasie przygotowywania dań, co wpływa na wrażenia kulinarne i smakowe. Czeskie media, głównie dzięki programom kulinarnym, doskonale realizują te założenia i aktywizują widza. Programy kulinarne nie tylko przekazują widzowi gotowe receptury, ale opierają się na doświadczeniu kulinarnym odbiorcy i zapraszają go do wzięcia udziału. Głównym celem tego tekstu jest ukazanie sposobu komunikacji w tych programach oraz języka, którego używają moderatorzy.

Komunikacja w mediach

Program telewizyjny podczas swojej emisji (i nie tylko) stwarza specyficzną sytuację komunikacyjną, składającą się z kilku mikroaktów, polegających na komunikacji pomiędzy prowadzącym (czy prowadzącymi) i gościem (czy gośćmi), wzajemnej komunikacji mię-

dzy prowadzącymi w studio oraz komunikacji u odbiorcy docelowego – widza przed telewizorem. Mikroakty te czy też mikrosytuacje komunikacyjne łączą się w jeden specyficzny makroakt komunikacyjny, różniący się od naturalnej sytuacji komunikacyjnej tym, że na jednym z poziomów nadawcy i odbiorcy są od siebie oddzieleni zarówno ze względu na przestrzeń, jak i na czas, czyli nie mają możliwości reakcji czy wpłynięcia na kształt wypowiedzi interlokutora (por. Miodunka, Ropa 1979). W tak zarysowanej sytuacji komunikacyjnej istnieje statyczny podział ról, a komunikacja jest jednokierunkowa i asymetryczna, co prowadzi do powstania monologizowanego dialogu.

Jeżeli przyjmiemy, że w mikrosytuacji komunikacyjnej w studio uczestniczy dwóch prowadzących (nadawców), powstały w ten sposób dialog zaczyna mieć bardziej złożoną strukturę. Z jednej strony aktywną rolę rozmówcy przejmują jeden współprowadzący, a gość jako interlokutor ogranicza się wyłącznie do udzielania odpowiedzi na zadawane mu pytania.

Cała mikrosytuacja komunikacyjna realizująca się w studio wpisuje się w makrosytuację telewizyjną. Uczestnicy danego modelu komunikacyjnego są w pełni świadomi faktu, że nie jest on osadzony ani w konkretnym miejscu, ani czasie, i że obejmuje on także potencjalnych interlokutorów reprezentowanych przez wszechobecne kamery, do których również powinni się zwracać. Taka sytuacja wymaga również doboru odpowiednich środków językowych, by komunikat był w pełni zrozumiały dla każdego typu odbiorcy. Powstały w ten sposób komunikat łączy w sobie cechy odmiany mówionej i pisanej języka, gdyż szatę graficzną programów kulinarnych tworzą także okna tekstowe, w których pojawiają się różne rady, dopowiedzenia, dodatkowe informacje, miary czy wagi.

Patrząc z tej perspektywy, programy kulinarne, o których będzie mowa, jawią się jako niezmiernie interesujący materiał badawczy nie tylko ze względu na możliwość wyodrębnienia różnych modeli komunikacji (por. Mikułowski Pomorski 2006), ale również w płaszczyźnie języka, charakteryzującego prowadzących program kucharzy. Czy korzystają oni z interdialektu, należącego do nienormatywnej odmia-

ny języka, czy używają terminów lub quasi-terminów, czy pojawiają się związki frazeologiczne i jak w ogóle mówią o przygotowywanej potrawie, jakich środków językowych używają? Na tak postawione pytania postaramy się odpowiedzieć w następniej części tekstu.

Programy kulinarne i ich prowadzący

Ponieważ nie istnieje monografia w pełni poświęcona programowi kulinarnemu definiującego z punktu widzenia gatunku oraz brakuje definicji normatywnej dla tego typu programów, program kulinarny rozumiem jako autonomiczny program telewizyjny o charakterze gastronomicznym, którego głównym tematem jest nauka gotowania lub pokazywanie procesu przygotowania pokarmu, z wyraźnie zaznaczoną funkcją edukacyjną, uzupełnioną o inne funkcje, np. ludyczną. W niniejszym tekście ograniczamy się do krótkiej i zwięzłej charakterystyki programu kulinarnego¹, uzupełniając ją o aspekty pragmatyngwistyczne, o ile jest to zasadne w stosunku do nawiązującej analizy struktury komunikacyjnej oraz użytego języka.

Wymienioną wyżej zasadę programową najlepiej realizuje program *U Haliny v kuchyni* (TV Nova, od 2014 r.). Jego prowadzącą jest znana pisarka i scenarzystka, Halina Pawłowska. Prowadząca w programie jest bardzo naturalna i bezpośrednia. Dodatkowo wplata w niego wspomnienia z dzieciństwa, spostrzeżenia dotyczące życia towarzyskiego światowych lub krajowych przedstawicieli polityki, biznesu czy kultury, a także anegdoty, ciekawostki historyczne itp. Halina Pawłowska jest również mistrzynią prowadzonego z widzem dialogu, poruszającego tematy niepowiązane wprost z programem. Jej komunikat przeznaczony dla odbiorcy jest jednokierunkowy. Powstaje spontanicznie, przyjmując postać słowotoku skojarzeniowego i jest wprowadzeniem lub przejściem do następnego etapu programu, czyli do gotowania zapowiedzianych posiłków, np.:

¹ Szerszej charakterystyce programów kulinarnych w czeskiej przestrzeni medialnej poświęcono tekst pt. *Czeskie gotowanie. Próba klasyfikacji czeskich programów kulinarnych*. (Sliwka 2018).

Děti melouny milujou, no to je krásnej meloun... jee a ten je taky hezký... ještě banány, tyhle jsou hezký, zralý... si taky vemu jablíčka, tady ty mám ráda já, si vemu nějaký hezký... taak... ještě potřebuju zelený, ty sou taky hezký... a jahody... jahody, jahody... tady to sou pěkný jahůdky, jo... v pořádku... a víno... tohle je hezký, to se mi líbí, to si tam dám, tak... krása... a jedeme... Rybičky, krásný... Tady v Letňanech mají vždycky hrozně dobré lososy, takže já si dnes přivezu lososa².

Analizując przedstawiony komunikat, który jedna ze znanych czeskich językoznawczyń, Světa Čmejrková, nazywa *blábolivý* czy też *výplňkový* (por. Čmejrková et al. 2013, s. 71–75), z punktu widzenia kooperacji możemy stwierdzić, że ze względu na postawę i działalność nadawcy przeważa tu nadmiar przekazywanych informacji i dochodzi do zachwiania proporcji ich ilości oraz jakości. Ważniejsze od rzeczowego przekazu i obiektywnych wiadomości jest zasygnalizowanie familiarności i wyrażanie własnych emocji związanych z robieniem domowych zakupów. W przekazie zaskakuje wysoki poziom redundancji, ekspresywności, zachowań niewerbalnych oraz nadmiar wykrzykników i tzw. „gadaniny”, które zakłócają intencjonalny komunikat reklamowy sponsora programu (tutaj np. o dobrej jakości łososa sprzedawanego w centrum handlowym Letňany), obniżając zdolności percepcyjne odbiorcy. Wszystko jednak ma służyć przekazowi radości i entuzjazmu, który towarzyszy gotowaniu.

Do sugestywnego kontaktu odbiorcy z nadawcą (a konkretnie z nadawcami) dochodzi w programie *Kluci v akci* (Telewizja Czeska, emitowany od 2005 r.), który jest prowadzony przez dwóch młodych kucharzy: Filipa Sajlera oraz Ondřeja Slaninę, dzięki którym widzowie mogli odwiedzić nie tylko różne regiony Republiki Czeskiej, obejrzeć znane zabytki historyczne czy przemysłowe, ale również poznać smaki potraw i kulturę innych narodów. Sposób prowadzenia narracji umożliwia prowadzącym płynne przechodzenie od mowy zależnej do niezależnej (typu *řekl jste, že...*), zachowując jednak suwerenną pozycję i utrzymując kontrolę nad dyskursem. Cała komunikacja ma charakter informacyjny (pochodzenie przepisu i sposób jego przygotowa-

² <https://www.youtube.com/watch?v=bwoHk0ZPeU4> [dostęp: 9.10.2016].

nia) z elementami dowcipu. Przekaz jest przystępny i zrozumiały dla odbiorcy. Spełnia wszystkie wymogi dialogu, który wspomniana już Světa Čmejrková nazywa *partnerským rozhovorem* (rozmową partnerską) (por. Čmejrková et al. 2013, s. 139–144), i jest ze względu na jego uczestników symetryczny oraz harmonijny. Prowadzący wychodzą naprzeciw gościowi, z którym rozmawiają, dzięki czemu dialog staje się wręcz empatyczny, uprzejmy i taktowny, co ilustruje np. rozmowa podczas programu poświęconego gotowaniu z seniorami:

- F.S. Tak tohle je moje babička a tohle je Ondřej. Znáte se, babi, vůbec?
B. Známe se s Ondřejem.
F.S. [rozlewa herbatę] Dáš si taky?
B. Ne, děkuju.
F.S. A neměli bychom ochutnat tady ten koláč? [bierze nóż do krojenia ciasta i podaje babci]
B. Já mám tudle ruku bolavou.
F.S. Aha, máš bolavou ruku. Já mám taky bolavou ruku, ale ukrojím.
O.S. A co budete vařit?
B. Bramborový knedlíky se špenátem a hovězí na česneku.
F.S. Musíme ještě něco upíct. Uděláme bábovku?
B. Jo, bábovku³.

Kolejnym interesującym programem kulinarnym jest *Prostřeno* (TV Prima, od 2010 r.), będący odpowiednikiem polskiej wersji *Ugotowani*. Celem produkcji jest pokazanie nie tylko zdolności kulinarnych uczestników (z możliwością wygrania sporej kwoty pieniężnej), ale również fragmenty z ich prywatnego życia. Ze względu na model komunikacji program ten znacząco się różni od pozostałych, gdyż prowadzący, Václav Vydra i Jana Boušková, nie pojawiają się bezpośrednio na ekranie. Są raczej narratorami-komentatorami, którzy pozytywnie lub negatywnie odnoszą się do wypowiedzi i zachowań uczestników, często je komentując, krytykując czy ironizując, np.:

³ <http://www.ceskatelevize.cz/porady/10084897100-kluci-v-akci/20756222190031> [dostęp: 8.10.2016].

- V.V. Hostitelka v kuchyni chystá další chod – consomé. Co to tedy je, že?
J.B. Je to polévka.
V.V. A uvnitř dva pěkné knedlíčky.
J.B. Spiš knedlíky!
[...]
U. Ty brambory jsou hrozné. Se teď dívám, co je to za brambor. Snažila jsem se vybrat ten nejlepší varný typ tady k tomu, ale vidím, že je to nějaký humus.
V.V. Hostitelka pomlouvá své vlastní brambory?
J.B. No to jsou mi věci!⁴

W trakcie programu można wśród uczestników zauważyć wiele sytuacji interakcyjnych, wręcz konfliktowych, wymagających natychmiastowej reakcji. Starają się oni płynnie i przekonująco reagować na pytania pozostałych interlokutorów, włączając w to gesty, mimikę oraz inne niewerbalne lub werbalne środki kontaktu bezpośredniego, np. nieformalne, rodzinne partykuły typu *jo, hele, no* itp. (identyczne środki pojawiają się także w programie *Kluci v akci*).

Dużą popularnością cieszy się również *Herbář: Zdraví z vaší kuchyně* (Telewizja Czeska, emitowany od 2013 r.). Prowadzą go dwie znane i lubiane aktorki – Kateřina Winterová oraz Linda Rybová. *Herbář* nie traktuje jedynie o gotowaniu, porusza też tematy z historii i ekologii, przez co zawiera elementy edukacyjne (przekazywane głównie w formie anegdot i ciekawostek). W każdym odcinku przedstawiona jest jedna przyprawa lub ziele wraz z opisem jej właściwości leczniczymi oraz możliwości jej wykorzystania w kuchni. Program prowadzony jest w bardzo swobodnym stylu, z humorem, z tendencją do minimalizacji dystansu między prowadzącymi a odbiorcami. Zrozumiałe jest więc, że nagminnie używana jest forma potoczna języka czeskiego, np.:

- L.R. Takže miletínský modlitbičky to jsou vlastně perníky, který jsou právě inspirovaný modlitebníma knížkami. Jsou to dva perníky takhle slepený marmeládou k sobě, ale všechny ty věci, z kterých to

⁴ <http://play.iprima.cz/prostreno/prostreno-xii-29> [dostęp: 12.10.2016].

je, jsou úplně speciální, je to docela složitý. Budete toho potřebovat strašně hodně. A jdeme péct.

K.W.: Já připravím perníkový koření, protože vo to přece jde, ne? Anýz, pak si tady loupu badyánový semínka, hřebíček a skořici. Tak perníkový koření se samozřejmě dá i koupit, jó, nemusíte se s tím vůbec namáhat, ale já si myslím, že když děláte takhle krásnej recept, tak k tomu to houm mejd prostě patří.

L.R.: Jo, tak já tady houm mejd sádlo. Dvě stě mililitrů medu a do toho padesát gramů sádla.

K.W.: Promiň, já se odpravím, protože já teď budu tlouct.

L.R.: Jo. Med se nám krásně zahřívá s tím sádlem a my jdeme na mouky⁵.

Analiza komunikacyjno-językowa

Chciałbym tutaj przedstawić jedynie wstępną, krótką analizę płaszczyzny językowej we wspomnianych wcześniej programach. Po przedstawionej krótkiej charakterystyce wybranych programów kulinarnych można od razu stwierdzić, że są w nich zauważalne trzy płaszczyzny tematyczne, na których przebiega komunikacja:

- 1) *p r y m a r n a* – związana wprost z wykonywaną czynnością gotowania, np. jak zrobić owocową sałatkę dla dzieci, jak przygotować rybę na parze itp.;
- 2) *s e k u n d a r n a* – przedstawiająca okoliczności związane z kulinariami, np. gdzie kupić owoce ekologiczne bez oprysku, gdzie kupić dobrą, świeżą rybę, jak rozpoznać świeżą rybę itp.;
- 3) *t e r c j a l n a* – służąca do autopromocji prowadzącego lub zaproszonych gości, np. wspomnienia z własnego dzieciństwa, ze wspólnego gotowania z mamą, jakie dania przygotowywała w dzieciństwie prowadzącej jej mama itp.

Interesujące jawi się więc zagadnienie, na ile płaszczyzny te się przenikają i tworzą spójną całość komunikacyjną konstytuowaną nad-

⁵ <http://www.ceskatelevize.cz/porady/10614805433-herbar/216522160050005-dusickovy> [dostęp: 30.10.2016].

rzędny temat – gotowaniem, i czy percepcja przekazywanych informacji nie jest zakłócona (np.) z powodu niedotrzymania reguł konwersacyjnych H. P. Grice'a, opartych na zrównoważeniu maksymy ilości (informować w ilości stosownej do celu konwersacji), maksymy jakości (podawać informacje prawdziwe, nie używać tych, które mogą się okazać nieprawdą), maksymy odniesienia (mówić to, co istotne dla tematu rozmowy) oraz maksymy sposobu (mówić jasno i zrozumiale, unikając wieloznaczności) (por. Grice 1980, s. 91–114). W tej sytuacji nie można również pominąć teorii pól semantycznych (por. Tokarski 2006, Miodunka 1980, Pisarek 1967).

W ten sposób uzyskujemy dwa punkty wyjścia analizy: sam akt komunikacji oraz użyty w danym komunikacie język, co zilustrujemy na fragmencie z programu *Herbář*.

Struktura aktu komunikacji składa się z dwóch elementów: nadrzędnego, dotyczącego wprost przyrządzanego pokarmu, oraz wtórnego, uzupełniającego treść o dodatkowe ciekawostki. Jest ona oparta o logiczny porządek, umożliwiający wprowadzanie coraz to nowych informacji zazębiających się o już wcześniej podane. Punktem wyjścia jest więc sytuacja i temat zapowiedziany na początku programu, coś, co jest znane (datum/temat), np. jak upiec tradycyjny piernik, a następnie zostają wprowadzone nowe dane (novum/remat). Są to informacje rozwijające datum oraz luźno związane z wprowadzonym tematem. W spójnej wypowiedzi role tematu i rematów (np. skąd pochodzi nazwa *miletínské modlitbičky*, gdzie jeszcze piernik na terenie Czech należy do tradycyjnych wypieków, jak zrobić domową przyprawę korzenną do piernika) przeplatają się.

Z językowego punktu widzenia prowadzący starają się głównie zachować nieformalny charakter przekazu, np. sytuacje z wykorzystaniem celownika korzyści (*dativus commodi*): *pak si tady loupu badyánový semínka, teď se nám to krásně zahřívá*. Jest to jeden ze środków utrzymywania kontaktu z odbiorcą. Komunikacja z widzom przebiega głównie za pomocą zaimków osobowych, np. *se vám vomlouvám*, czy drugiej osoby liczby mnogiej, np. *nemusíte se s tím vůbec namáhat, nezapomeňte, že v tom je med, napište nám*. Interakcja utrzymywana

jest również za pomocą socjatywnej liczby mnogiej czasowników określających czynności związane z gotowaniem, np. *promícháme, měli bysme tam přidat*.

W kwestii słownictwa zauważalne są przejawy werbalizmu (vy-*cpávkové slovo jó*): *jó dá i koupit, jó, nemusíte se s tím vůbec namáhat*; wyrazy potoczne: *zvednout si náladu, odpravit se* (w znaczeniu ‘odejść’), *tak pojd’!* (zasygnalizowanie, że w danej chwili trzeba wykonać trudną, czasochłonną pracę); częste użycie deminutywu w kontekście wskazania konkretnego produktu czy przedmiotu: *rumiček, másličko, hmoždírek*, odsłania genderowy aspekt języka prowadzących (mężczyźni ich nie używają); frazemy: *vo to přece jde, rovnou do talíře, šoupnout do hrnce*; jak również zapożyczenia z języka angielskiego: *home made*; czy terminologia: nazwy produktów i czynności, określenia ilości i quasi-terminologia: *kapka rumu, špetka soli*.

Na płaszczyźnie fonetycznej zauważalna jest tendencja do skracania form czasownikowych: *budem, dělaj, rozpad* (powinno być: *budeme, dělají, rozpadl*); na płaszczyźnie morfologicznej zaś przejawia się nagminne używanie form czeszczyzny potocznej (*obecná čeština*) w komunikacji oficjalnej, w której powinny być używane formy mówionej czeszczyzny literackiej, np. złe formy czasownika *być* w trybie przypuszczającym: *mohla bysi tady zatím trošku uklidit, abysme si trochu zvedli náladu* (powinno być: *mohla bys tady zatím trošku uklidit, abychom si trochu zvedli náladu*), zastąpienie poprawnej końcówki przymiotnika rodzaju męskiego l. poj. -ý niekodyfikowaną końcówką -ej: *opraženéj, namletej, krásnej* (powinno być: *opražený, namletý, krásný*) czy końcówki przymiotnika rodzaju żeńskiego l. mn. -é niepoprawną -ý: *miletínský modlitbičky* (powinno być: *miletínské modlitbičky*); używanie protetycznej spółgłoski *v* w konstrukcji *se vám vmlouvám*.

Na płaszczyźnie składniowej pojawiają się niepełne konstrukcje zdaniowe typu: *Tak dvě stě hladký žitný, dvě stě hladký pšeničný* itp. z brakującą odpowiednią formą czasownika (np. *dáme, smícháme*). Zastanowienie budzi pytanie, czy absencja czasownika jest zabiegiem

celowym, wynikającym z faktu zastąpienia go obrazem, na którym dana czynność jest wykonywana.

Jeżeli chodzi o środki pozajęzykowe, wyraźna jest praca z natężeniem głosu (zwłaszcza w sytuacjach, kiedy podawane są składniki, prowadzące mówią głośno i wyraźnie, znacząco obniżając tempo), emfaticzne wydłużanie samogłosek (zwłaszcza u partykuł *có, jó*), jak również żywa gestykulacja, która zwraca uwagę na fakt, że obie prowadzące osoby są z zawodu aktorkami; pojawiają się również teatralne gesty, np. scena z podnoszeniem gotowych pierników *modlitbiček* w górę, jakby do nieba (zwrócenie uwagi na duchowy wymiar związany z pochodzeniem pokarmu).

Patrząc na przedstawione programy kulinarne oraz krótką analizę komunikacyjno-językową z punktu widzenia wypowiedzi i sposobu wypowiedzenia się przez prowadzących program lub jego uczestników, uwzględniając potencjalnego odbiorcę, czyli widza, oraz fakt, że emisja programu nie odbywa się w czasie rzeczywistym i niektóre kwestie mogą być kilkakrotnie powtarzane bez zachowania linearności, trzeba podkreślić, że dużą rolę odgrywa tutaj zmieniający się kontekst sytuacyjny, wymuszający, w szczególności w programie *Prostřeno*, zmiany w rozmowie lub w sposobie prowadzenia programu. Program bowiem uzupełniany jest o pytania, stwierdzenia, różnego rodzaju dodatkowe wstawki, potwierdzenia, powątpiewanie, jak również zachowania niewerbalne typu śmiech czy wyrazy zdziwienia. Wszystko ma charakter interakcyjny, wymagający sprzężenia zwrotnego między prowadzącymi i uczestnikami oraz – z drugiej strony – odbiorcami (widzami). Żadna z wypowiedzi nie realizuje się wyłącznie zgodnie z zamiarem jednego z rozmówców. Wiarygodność całego przekazu (oprócz programu *Prostřeno*) wynika również „z faktu patrzenia przez nich [prowadzących – przyp. R.S.] do kamery, co nie jest łatwą sztuką, zważywszy, że jednocześnie wykonują oni wiele czynności związanych z przygotowaniem potrawy” (Hajduk-Nijakowska 2007, s. 398).

Jesteśmy świadomi, że przeprowadzona analiza komunikacyjno-językowa nie jest w pełni wyczerpująca czy kompleksowa i ma

charakter wybiórczy. Owa fragmentaryczność wynika jednak z ograniczeń artykułu jako tekstu o restrykcyjnej objętości, jak również z faktu, że przedstawiony tekst jest częścią zamyślanego szerszego projektu badawczego poświęconego dyskursowi kulinarnemu, a zwłaszcza programom kulinarnym, w języku czeskim. W ten sposób analiza poszczególnych programów kulinarnych i ich wybranych odcinków powinny złożyć się w kompleksową charakterystykę aktu komunikacyjnego i języka czeskich programów kulinarnych.

Gotowanie sposobem na życie

Polski znawca mediów, Tomasz Goban-Klas, w jednym ze swoich tekstów stwierdził:

[...] środki masowe stały się dominującym źródłem obrazów i definicji rzeczywistości społecznej; to one tworzą, gromadzą i publicznie przedstawiają wartości kulturowe i społeczne”, uzupełniając dane stwierdzenie bardzo ważnym spostrzeżeniem, iż „korzystanie z mediów jest najpowszechniejszą formą spędzania czasu wolnego oraz środkiem rozrywki (Goban-Klas 2006, s. 14).

Telewizja w ten sposób stała się organizatorem życia prywatnego i towarzyskiego odbiorcy, ustalając (np.) za pośrednictwem programów kulinarnych porę spożywania posiłków. Dzieje się tak ze względu na fakt, że doskonale wpisują się one w rytm naszej codzienności (por. także Hajduk-Nijakowska 2007, s. 403), proponując odpowiednie posiłki do danej pory dnia (w porannych programach telewizyjnych tzw. „śniadaniowych” są to przepisy na zdrowe śniadania, w popołudniowych lub w tuż popołudniowych programach dla pań domu – przepisy na rodzinne obiady, w programach wieczornych – na uroczyste kolacje). Można więc zaryzykować stwierdzenie, że programy kulinarne jako zjawisko społeczno-kulturowe stanowią dzisiaj niezwykle ważny wymiar konstruowania rzeczywistości. Kultura kulinarna posiada obecnie bardzo wysoki status, anektując coraz większą przestrzeń dyskursu publicznego i przestrzeni medialnej.

Literatura

- Certeau M. de et al., 2011, *Wynaleźć codzienność 2. Mieszkać, gotować*, tłum. K. Thiel-Jańczuk, Kraków.
- Čmejrková S. et al., 2013, *Styl mediálních dialogů*, Praha.
- Goban-Klas T., 2006, *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu*, Warszawa.
- Grice H. P., 1980, *Logika a konwersacja*, [w:] *Język w świetle nauki*, red. B. Stanisławski, Warszawa, s. 91–114.
- Hajduk-Nijakowska J., 2007, *Gotowania na ekranie, czyli kulinarne fascynacje w kulturze masowej*, [w:] *Pokarmy i jedzenie w kulturze. Tabu, dieta, symbol*, red. K. Leńska-Bąk, Opole, s. 395–406.
- Levinson S. C., 2010, *Pragmatyka*, tłum. T. Ciecierski, Warszawa.
- Leńska-Bąk K., 2010, *O pokarmach, smakach i utraconych znaczeniach. Historia kultury sub speciae culinaria*, Opole.
- Leńska-Bąk K., 2003, *Smak i uroda stołu*, „Literatura Ludowa”, nr 4/5, s. 51–63.
- Mikułowski Pomorski J., 2006, *Od mówcy do rozmówcy. Perswazja czy spotkanie? Rewizja klasycznych modeli komunikacji*, [w:] *Środki masowego komunikowania a społeczeństwo*, red. M. Gierula, Katowice, s. 11–32.
- Miodunka W., 1980, *Teoria pól językowych. Społeczne i indywidualne ich uwarunkowania*, Kraków.
- Miodunka W., Ropa A., 1979, *Z zagadnień socjolingwistycznego opisu sytuacji. Na przykładzie sytuacji telewizyjnych*, „Socjolingwistyka” 2, s. 63–75.
- Pisarek W., 1967, *Pojęcie pola wyrazowego i jego użyteczność w badaniach stylistycznych*, „Pamiętnik Literacki”, nr 58/2, s. 493–516.
- Sliwka R., 2018, *Czeskie gotowanie. Próba klasyfikacji czeskich programów kulinarnych*, [w:] *Polska i świat przez kuchnię. Studia o dziedzictwie kulinarnym*, red. A. Kamler, D. Pietrzakiewicz, K. Seroka, Warszawa 2018, s. 341–351.
- Tokarski R., *Pola znaczeniowe i ramy interpretacyjne – dwa spojrzenia na język*, „LingVaria” 2006, nr 1, s. 35–46.
- Witaszek-Samborska M., 2005, *Studia nad słownictwem kulinarnym we współczesnej polszczyźnie*, Poznań.